

De langzame ontworteling van de Nederlandse sociaaldemocratie

Joop van den Berg

Een kleine sociologie van de sociaaldemocratische beweging tot 1940

Het zou een misverstand zijn te denken dat de Europese sociaaldemocratie is begonnen als een politieke beweging, in haar activiteit primair gericht op de staat.¹ Eerder was het tegendeel het geval. Zeker de marxistische leer zag de staat als het onderdrukingsapparaat van de heersende klasse; in het algemeen vormde het ontbreken van kiesrecht geen stimulans voor politieke activiteit. Het ging veeleer om de behartiging van concrete belangen, zoals een behoorlijk loon en fatsoenlijke arbeidsomstandigheden, daarnaast om waarborg van levensmiddelen en een dak boven het hoofd. Zowel de eerste nationale en lokale organisaties als de eerste internationale contacten waren een kwestie van vakbondsactie, en dan nog met een defensief karakter. Ze dienden tot behoud van het ambacht tegenover industriële massaproductie. Beginnende bonden voerden niet alleen *industrial action*, maar zij organiseerden zichzelf meer dan eens ook als coöperaties om goedkoop aan levensmiddelen te komen of verzekeringen tegen ongevallen en werkloosheid op te zetten.

De eerste Socialistische Internationale uit 1864 was dan ook bedoeld te voorkomen dat succesvolle loonacties in het ene land werden ondergraven door overbrenging van de productie naar het andere land. Zo kan men zeggen dat de Britse sociaaldemocratie is begonnen als georganiseerde vakbondsactiviteit, terwijl de Belgische beweging voornamelijk als coöperatieve beweging op gang is gekomen. De Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) is waarschijn-

lijk de vroegste beweging geweest die zich, daartoe gestimuleerd door Ferdinand Lassalle, al vroegtijdig heeft geconstitueerd als een politieke beweging, primair gericht op verwerving van algemeen kiesrecht. Ook de Nederlandse socialistische beweging is niet als partij begonnen. Niet toevallig waren de eerste nationale organisaties, de Sociaal-Democratische Vereniging (1878) en ook nog de Sociaal-Democratische Bond (SDB), een verzameling van groepen die zich weerden op het terrein van vakbondsactie en coöperatie, en pas in derde instantie op het politieke terrein.

Wel is er, net als in de rest van Europa, debat geweest over de verhouding van, vooral, de vakbeweging tot de politieke partij, nadat beide aan het begin van de twintigste eeuw tot ontwikkeling waren gekomen. Moest de partij de politieke vleugel worden van de vakbonden (zoals in Engeland) of moest zij, bij alle samenwerking, een zelfstandige organisatie wezen, zoals de SPD? Van belang voor ons betoog is dat de Europese sociaaldemocratie van meet af aan een beweging is geweest die tegelijk een (soms stevig ruziënde) familie vormde van aan elkaar verwante en doorgaans gezamenlijk optrekkende organisaties, waarvan de politieke partij er slechts één vormde en aanvankelijk niet eens de belangrijkste. Men zou al die organisaties kunnen opdelen in drie genres: de coöperatie, de vakbond en de politieke partij.

Voor wij verdergaan, een paar ‘methodologische’ opmerkingen om te verduidelijken waar het in dit hoofdstuk om is te doen. Het gaat erom dat dankzij de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) – die zich in 1894 van de SDB had afgesplitst – de politieke macht van de sociaaldemocratie rond 1900 centraal is komen te staan, maar dat niet alleen de oorsprong, maar ook de groei van de SDAP en later de PvdA aldoor mede verbonden is geweest met een, wat men nu zou noemen, ‘netwerk’ van maatschappelijke organisaties. Zij waren vaak ook afhankelijk van elkaar voor hun machtsvorming, zoals nog zal blijken.

De verbondenheid van de PvdA met verwante maatschappelijke organisaties is bovendien van invloed geweest op het slagen of falen van bondgenootschappen en coalities met andere politieke stromingen. De kansen daartoe en de problemen daarmee waren afhankelijk van de politieke en maatschappelijke machtsverhoudingen. Die werden aanvankelijk, vanaf 1900, bepaald door de polarisatie tussen christelijke partijen en hun verwante organisaties enerzijds en de niet-christelijke partijen anderzijds, de zogeheten antithese. Na 1945 werd de sociaaleconomische links-rechtstegenstelling doorslaggevend. Interessant daarbij is dat tot de jaren tachtig het ideologische initiatief – niet alleen in Nederland trouwens – bij de sociaaldemocratie lag. Het kabinet-Den Uyl was daar als het

ware de laatste spectaculaire uiting van. Sedertdien is het initiatief overgegaan naar rechts en is in Nederland de VVD uitgegroeid tot de dominante partij, zoals nog ter sprake zal komen.

In die drie perioden hebben SDAP en PvdA hun plek in wisselende machtsverhoudingen moeten zoeken en mét hen ook hun familieleden in vakbeweging, coöperaties en culturele verenigingen. Die ingewikkelde plaatsbepaling en verwantschappen staan centraal in dit hoofdstuk. Na een korte historische aanzet gaat het vooral over de Partij van de Arbeid en haar familieleden en verwanten; het zal het verhaal worden van een eertijds hecht bestel van met elkaar verbonden organisaties die steeds lossers van elkaar zijn gaan opereren.

Terug dus naar de geschiedenis. Aan het begin van de twintigste eeuw werd, na de teleurstellende ervaringen met vakbondsacties tegen de stakingswetten van het kabinet-Kuyper als gevolg van de spoorwegstakingen in 1903, de ‘moderne’ vakbeweging opgezet in het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) en de met haar verbonden vakbondsorganisaties. De al eerder, in 1894, opgerichte SDAP was aanvankelijk succesvoller in de grote steden dan op het nationale niveau. Zo werd zij spoedig na 1900 de grote constructieve kracht in steden als Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. Dat deed zij onder meer met stedelijke voorzieningen die daarvoor door linkse liberalen en radicalen waren ontwikkeld. Daar verkreeg de SDAP de legitimiteit die haar in regering en parlement nog lang zou worden onthouden. In gemeente en provincie kreeg de sociaaldemocratie, zeker na de invoering van het algemene kiesrecht (1917–1919), de sterke benen die zij nodig had om zich in de landelijke politiek staande te houden. De successen van de jonge sociaaldemocratie waren de successen van socialistische wethouders en van geslaagde vakbondsactie, niet zelden in combinatie met elkaar. Veel vormen van sociale zekerheid, al dan niet speciaal voor gemeentelijke werknemers, zijn beproefd op het gemeentelijke erf. Veel voorzieningen die wij rekenen tot de kern van de verzorgingsstaat, zijn daar van de grond getrokken.

De wijze waarop in Nederland de sociaaldemocratische beweging tot 1940 was georganiseerd moge in diverse opzichten hebben verschild van de manier waarop zusterpartijen elders dat deden, maar niet voor zover het ging een familie te vormen van organisaties en instellingen die elkaar ondersteunden, met elkaar samenwerkten en met elkaar twistten, zoals in een familie gebruikelijk. In geen wezenlijk opzicht verschilde de organisatie van de familiebetrekkingen van die in de ons omringende landen, noch wat betreft dichtheid, noch wat betreft geslotenheid. Wat het Nederlands maakte, was het bestaan van *drie* zul-

ke rijkelijk gesloten complexen naast elkaar: van sociaaldemocraten, orthodoxe protestanten en katholieken, ieder met hun eigen karakter en complexiteit, maar ook met grote onderlinge verschillen.

De socialistische beweging had nauwelijks eigen scholen maar stak haar energie juist in het openbare onderwijs, terwijl katholieken en protestanten investeerden in eigen vrij onderwijs. Vooral de katholieken hadden de ruggensteun (maar ook de morele druk) van een sterk geleide kerk, compleet met een centraal leergezag. Protestanten oriënteerden zich weliswaar ook op hun kerken, maar daar waren er nogal wat van en voorts zonder sterk gecentraliseerd gezag in zaken van *faith and order*. Het interessante effect van deze gescheiden organisatiecomplexen was het parallelle bestaan van drieërlei vakbeweging, omroeporganisatie en woningcorporatie, en minstens tweërlei bijzondere school. Ieder conglomeraat had daarnaast zijn eigen dagbladen en periodieken en zijn eigen radio-omroep.

Dat schiep een constellatie waarin onevenredig veel inwoners nauw met een der georganiseerde complexen waren verbonden, hoewel het 'open terrein' daarbuiten niet moet worden onderschat. Al voor 1940 was bijvoorbeeld *De Telegraaf* de grootste krant van Nederland en de AVRO zou veruit de grootste omroep zijn gebleven als die in 1930 niet door het Radiobesluit was gelijkgeschakeld met de andere omroepen. Nederland werd een hoog georganiseerde samenleving. Bijzonder was tevens dat een verdeling naar maatschappelijke klasse ten dele aan het oog werd onttrokken door verdeeldheid op basis van levensbeschouwing. Dat had een paar bijzondere effecten. Een daarvan was dat wie zich socialist noemde, daarmee buiten vrijwel elke kerkelijke kring werd gesloten.

Voor niet weinigen werd de socialistische beweging ook in termen van levensbeschouwing het belangrijkste toevluchtsoord. Dat maakte de beweging tot een bij uitstek gesloten geheel, waarin niet alleen werd samengewerkt, maar ook samengeleefd, tot in de keuze van huwelijkspartners toe. Dat gold overigens ook voor de katholieken en orthodoxe protestanten. Het hielp een maatschappij vormen waarin veel naast elkaar en weinig samen met elkaar werd geleefd. In de jaren dertig zou dat meer en meer kritiek opleveren, in elk van de drie complexen.

Het is van belang te beseffen dat het woord 'Verzuiling' pas ruim na de Tweede Wereldoorlog in zwang kwam en aanvankelijk juist niet als kritiek op dit 'naast elkaar' was bedoeld maar als blijk van het besef dat de drie organisatiecomplexen, hoe ongelijksoortig ook, de zuilen vormden onder een gezamenlijk dak boven ieders hoofd. Verzuiling als metafoor duidde dus eerder op een

vermindering van wederzijds isolement en op wederzijdse aanvaarding dan op het rigoureuze ‘naast elkaar’, de ‘schotjesgeest’ van voor 1940. Politiek belangrijk was dat een substantieel deel van de arbeidersklasse aldus aansluiting had gezocht bij de katholieke of protestantse vakbeweging en partij, en dus niet bij de sociaaldemocratie.

De SDAP heeft ook voor 1940 al hartstochtelijke pogingen gedaan de opkomende (intellectuele) middenklasse naar zich toe te trekken. Dat leverde daar meer sympathie op dan bij de zoveel talrijker confessionele arbeiders die zich niet lieten overhalen. Mede daartoe diende de grondige transformatie van het oude, marxistische politieke ‘program’ tot een nieuw beginselprogramma in 1937. Mede daartoe diende voorts de radicale onderschrijving van de parlementaire democratie, niet alleen als instrument, maar ook als fundamenteel doel van de sociaaldemocratie. Mede daarvoor ten slotte diende het Plan van de Arbeid, door SDAP en NVV in 1935 samen uitgebracht.

Allemaal noodzakelijke modernisering maar die electoraal voorshands niets uithaalde. Zo makkelijk waren vooral katholieke arbeiders niet van hun gemeenschap los te maken, juist omdat politieke sympathie voor hen een breuk zou betekenen met hun kerkelijke gemeenschap. De SDAP echter was geneigd de ‘schuld’ voor het gebrek aan succes nogal eenzijdig bij zichzelf te zoeken: zat zij zelf immers, mede door haar ‘familiebanden’, niet te zeer in eigen gelijk en in eigen gemeenschap opgesloten? Hoe moest zij zich effectief verzetten tegen dit isolement, tegen de schotjesgeest? Hoe zou zij zich, ook materieel, moeten verbreden van de klassenpartij die zij was tot een brede volkspartij? Dat was waar al voor 1940 mannen als Willem Banning, Stuuf Wiardi Beckman, Koos Vorrink en Marinus van der Goes van Naters zich druk om maakten. De oorlog en vijf jaar Duitse bezetting zouden de voortgang van hun werk tegelijk afbreken en nieuwe kansen bieden.

Vernieuwing maar geen ‘Doorbraak’, 1940-1946

Op de Duitse bezetting is door diverse organisaties in de rode familie heel verschillend gereageerd. Omroep en dagbladders trachtten organisatie en gebouwen zo lang mogelijk te behouden, wat aan hun goede naam ernstig afbreuk deed. Vorrink en Willem Drees lieten echter de SDAP bewust ‘leeglopen’ door hun leden te vragen het lidmaatschap te beëindigen. Zo deed ook het NVV, dat door de Duitsers onder nationaalsocialistische leiding was geplaatst. Wel is

vooral Drees alle bezettingsjaren door, behalve in de periode van zijn gijzeling in Buchenwald, het partijkader blijven opzoeken om het te raadplegen en te bemoedigen.

Een aantal kaderleden, onder wie Wim Thomassen (later burgemeester van Rotterdam) en Ko Suurhoff – en voor korte tijd ook Van der Goes van Naters – sloot zich aan bij de Nederlandse Unie. Deze organisatie werd opgericht aan het begin van de bezetting en zij zocht naar vreedzame verhoudingen met de bezetter met behoud van autonomie. Zij wilde aldus een alternatief zijn voor de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB). In de Unie leefde sterk de gedachte dat het oude partijstelsel zichzelf had overleefd en dat in nieuwe tijden naar nieuwe samenwerking moest worden gezocht. De Unie was een kwantitatief succes, voor zover de aangesloten leden haar zagen als een tegenwicht tegen collaborerende groepen als de NSB. Om haar (beperkte) vrijheid van handelen te waarborgen waren echter aanstonds concessies aan de Duitse bezetter nodig, die een aantal vertegenwoordigers van klassieke partijen, onder wie Drees, deden besluiten geen medewerking te geven.

Belangrijke beweging kwam er in het denken over de toekomst dankzij de gesprekken van een vijftigtal gijzelaars, eerst in het Duitse concentratiekamp Buchenwald, en later in Haaren en Sint-Michiëlsgestel, waar honderden prominente Nederlanders als gijzelaars tot 1943 zijn vastgehouden. In Buchenwald was Drees begonnen met een groep socialistisch-gezinden samen te komen en te spreken. Nadat hijzelf was vrijgelaten en teruggekeerd naar Nederland, zetten de andere deelnemers na hun overbrenging naar Sint-Michiëlsgestel hun gesprekken voort. Geleidelijk veranderden samenstelling en karakter van het gesprek. In Gestel werd een gezelschap samengesteld dat zocht naar vernieuwing van naoorlogse samenleving en partijvorming. Niet langer namen alleen sociaaldemocraten deel, maar ook vertegenwoordigers van andere partijen en de Nederlandse Unie, inmiddels (eind 1941) door de Duitsers verboden.

Een groepje van zes deelnemers formuleerde samen de grondslagen voor de na de oorlog op te richten Nederlandse Volksbeweging (NVB), waaraan behalve SDAP en vrijzinnigen ook gewezen Unieleiders als Jan de Quay moesten deelnemen, naast hervormde kerkleiders als Hendrik Kraemer. De beweging zou weliswaar niet als zodanig een christelijke grondslag hebben, maar wel het christendom als leidende kracht moeten erkennen. Daar voelden sociaaldemocraten als Van der Goes van Naters alvast niets voor.

De vernieuwers lieten zich leiden door het uit Frankrijk overgewaaide ‘personalistische socialisme’, dat daar probeerde de kloof tussen socialisme en de

katholieke kerk te slechten. Hoewel niemand wist wat hij er precies onder moest verstaan, was het personalisme, aldus Banning, in staat 'om samen te binden tot gemeenschappelijk handelen. En dát was het, waarnaar wij in de eerste plaats hunkerden.'² Voor het goede hedendaagse begrip moet erbij worden gezegd dat dit personalisme met zijn sterke gemeenschapsdenken in staat leek sociaaldemocraten en katholieken voor het eerst bijeen te brengen.

Wat Drees en anderen beter zagen dan de vernieuwers in het gijzelaarskamp, was dat verbreding van de sociaaldemocratie naar andere segmenten van de Nederlandse samenleving weliswaar gewenst was, maar dat er dan wel rekening moest worden gehouden met de familiebanden in de socialistische beweging. Die kwamen in de Gestelse discussie opvallend weinig ter sprake. Maar moest niet op zijn minst elke vernieuwing zorgvuldig worden afgestemd met wat er in de vakbeweging en bij de overige 'familieleden' ging gebeuren? Was het bovendien wel verstandig alle eigen organisaties overbodig te verklaren zonder te weten wat er elders in de maatschappij werd gedacht en nagestreefd?

De slechts gedeeltelijke bevrijding van Nederland in het najaar van 1944 gooide de meeste glazen van de vernieuwers bij voorbaat in. In het bevrijde katholieke zuiden verlangden de bisschoppen de onmiddellijke terugkeer van de katholieke organisaties, met inbegrip van de vakbonden. Al tijdens de bezetting was in onderling contact tussen de grote vakcentrales het voornemen vastgelegd dat zij alle drie zouden worden heropgericht, maar dat zij wel nauw zouden samenwerken in een 'Raad van Vakcentralen'. Voorts bleken vakbeweging en werkgevers dankzij hun contact in bezettingstijd aanstonds bij de bevrijding van heel Nederland in 1945 in staat tezamen de Stichting van de Arbeid op te richten, al was het maar om allerlei vormen van corporatisme de pas af te snijden.

In het bevrijde zuiden werd provisorisch ook de SDAP weer opgericht, niet het minst dankzij een man die in de Doorbraak niets zag, de latere minister van Justitie en beoogd opvolger van Drees, Leendert Donker. Kort na de bevrijding kwam het partijbestuur van de SDAP op het vertrouwde adres in Amsterdam bijeen, nadat de partij haar gebouwen weer in bezit had genomen. Dat gold overigens ook voor de sociaaldemocratische dagbladpers. Katholieken en protestanten deden in het algemeen hetzelfde, zij het dat de redactie van het christelijk-historische dagblad *De Nederlander* (Gerard van Walsum en Piet Lieftinck) er met de krant vandoor ging en *De Nieuwe Nederlander* oprichtte, die zich aansloot bij de NVB, tot onthutsing van de leiding van de Christelijk-Historische Unie (CHU). Het lot van de omroepen bleef nog even onzeker, omdat het nieuwe

kabinet geleid door Willem Schermerhorn – zelf een der leiders van de NVB – streefde naar omvorming van het oude bestel in een nationale omroep. Daar kwam niets van terecht, al zou in de latere PvdA wel steeds een groep blijven met sterke sympathie voor een ‘Nederlandse BBC’.

Grof samengevat: nu de andere zuilen weer onverkort terugkeerden in hun vooroorlogse vorm, bleef voor de socialistische organisaties niets anders over dan hetzelfde te doen, al was het maar uit lijfsbehoud. Drees had echter aldoor goed gezien dat het voor zijn kader en aanhang om méér ging dan lijfsbehoud. Ook de sociaaldemocratie wilde haar familie weer terug hebben en hoogstens van daaruit kijken naar verbreding van de politieke partij. Het kader had weinig op met de onbegrijpelijke taal van het personalisme en de nagestreefde Doorbraak. Het bleef te veel het werk van een intellectuele elite die geen aansluiting had met de arbeiders in Nederland.

Onder de paraplu van de NVB kwamen onmiddellijk na de bevrijding de gesprekken op gang die uiteindelijk hebben geleid tot de fusie van drie partijen – de SDAP, de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) en de (pacifistische) Christelijk-Democratische Unie (CDU) – tot de nieuwe Partij van de Arbeid. Daarbij sloten zich groepen hervormden aan rond *De Nieuwe Nederlander* en katholieken rond de voormalige verzetsbladen *Je Maintiendrai* en *Christofoor*, alsmede de *Parool*-groep onder aanvoering van Frans Goedhart en Gerrit Jan van Heuven Goedhart.

Op eliteniveau was er onmiskenbaar sprake van belangrijke verbreding en doorbraak; de kiezers bleken in 1946 echter niet erg mee te willen doen. De PvdA haalde niet eens het zeteltal van SDAP, VDB en CDU van voor 1940. Belangrijke groepen gaven de voorkeur aan de in het verzet groot geworden Communistische Partij van Nederland (CPN). Die leidde in mei 1946 stakingsacties in de Rotterdamse haven, en in de Tweede Kamer kreeg zij het ongehoorde aantal van tien zetels. Anderzijds bleken de meeste katholieke en protestantse kiezers behoefte te hebben gehouden aan de eigen vertrouwde groeperingen. Verlangen naar herstel gold blijkbaar niet alleen voor vakbeweging en massamedia, maar ook voor de politieke partij.

Wel werd mogelijk wat voor de Duitse bezetting niet of nauwelijks denkbaar was geweest: het gezamenlijk optrekken in een coalitie van de twee ‘klassieke’ rivalen, de nieuwe Partij van de Arbeid en de ten dele nieuwe Katholieke Volkspartij (KVP), ondersteund door systematische samenwerking van het NVV met, toen nog, het Rooms-Katholiek Werkliedenverbond (RKWV) en het protestantse Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV).

Een bondgenootschap van rivalen, 1946-1966

In het kabinet-Beel (1946-1948) ging de Partij van de Arbeid voor het eerst deelnemen aan de regering, nadat sociaaldemocraten en doorbrekers al eerder, tijdens het kabinet-Schermerhorn, aan het werk waren gegaan en dat kabinet zelfs hadden gedomineerd. Dankzij het beperkte resultaat van de PvdA en de terugkeer van de katholieke partij als de sterkste, werden de verhoudingen onder premier Louis Beel (KVP) van meer gelijk gewicht. Niet de NVB'er en oud-premier Schermerhorn maar Drees was intussen, dankzij zijn verzetswerk zowel als zijn koesteren van het partijkader in donkere tijden, de onmiskenbare leider van de sociaaldemocratie geworden, ook nadat die zich tot Partij van de Arbeid had verbreed.

Het regeren met de KVP bleek zo zijn eigenaardigheden te kennen. Zoals Drees het nog vaak zou moeten uitleggen: de PvdA kon niet zonder KVP regeren maar de KVP wel zonder de PvdA. Dat dwong tot voorzichtig opereren en het beperkte de handelingsvrijheid vooral op het vlak van de economische politiek.

Op het sociaal-politieke vlak stond de PvdA sterker omdat de onenigheid met de KVP daar veel minder groot was, maar ook omdat daar de hele vakbeweging tot ver in de jaren vijftig een belangrijke ruggensteun vormde. Dat gold voor het beleid van de geleide loonpolitiek. Dankzij afspraken in de Stichting van de Arbeid en effectief toezicht door het College van Rijksbemiddelaars werd de loonontwikkeling heel beperkt gehouden zonder voortdurend direct ingrijpen van minister of kabinet nodig te maken. Zo werd, zeker na de zwaarste jaren van herstel, ruimte geschapen voor socialezekerheidsarrangementen en voor de geleidelijke verruiming van publieke voorzieningen.

Over de noodzaak van behoorlijke publieke voorzieningen bestonden tussen PvdA en KVP geen fundamentele verschillen, mits de presentatie ervan beiderzijds niet al te 'ideologisch' werd geformuleerd. Theo van Lier, de katholieke socialezekerheidsspecialist van de PvdA in de Tweede Kamer, heeft die politieke activiteit, in het bijzonder van de sociaaldemocratie, goed getypeerd als het vermogen om 'principieel belangrijke hervormingen pragmatisch te formuleren'.³ Dan ging het niet alleen om de Noodwet ouderdomsvoorziening, maar ook om de befaamde 'industrialisatieschema's' waarin met behulp van stimulerende (fiscale) maatregelen het bedrijfsleven met succes werd aangemoedigd te investeren in gebieden die economisch achterbleven. De opbouw van socialezekerheidswetgeving bleef daarbij onder sociaaldemocratisch bewind steeds heel sober, zoals dezelfde Van Lier heeft opgemerkt.

Dat de PvdA een doorbraakpartij was geworden – dus ideologisch pluriform – werd tragisch zichtbaar bij de dekolonisatie van Indonesië, waarin de oude sociaaldemocraten, die gewend waren te streven naar onafhankelijkheid, het moesten afleggen tegen vrijzinnig-democraten en vertegenwoordigers van de Indische vernieuwingsbeweging rond het blad *De Stum*, die niet in termen van volledige onafhankelijkheid dachten. Plaatsvervangend gouverneur-generaal Huib van Mook voorop, maar ook de opeenvolgende PvdA-ministers Johann Logemann en Jan Jonkman, waren beiden typische vertegenwoordigers van de Doorbraak. Van de vooroorlogse coördinatie tussen SDAP en NVV was tijdens de dekolonisatie niet veel meer over. Indonesiërs die tot de SDAP waren toegetreden, zoals Nico Palar, vervreemdden spoedig van de PvdA, zeker toen die instemde met opeenvolgende ‘politieacties’.

Hoe belangrijk de vakbeweging bleef voor de positie van de PvdA zou zichtbaar worden in de jaren vijftig, toen tussen PvdA enerzijds en vooral de protestantse partijen anderzijds een impasse dreigde te ontstaan over een duurzame ouderdomsvoorziening. Financiering uit algemene middelen versus sparen met behulp van particuliere premies: het bleef het oude twistpunt. Totdat NVV-secretaris Jan Berger, tevens lid van de Tweede Kamer, met het voorstel kwam een algemene ouderdomsvoorziening te bekostigen met behulp van ‘sociale premies’, in wezen een soort loonheffing ten behoeve van uitkeringen aan bestaande gepensioneerden. Dat bleek het ei van Columbus en het was bovendien een oplossing die nauwkeurig paste in sociaaldemocratische principes: premiebetaling naar evenredigheid maar tegelijk algemeen profijt voor iedereen en niet alleen ‘voor wie het werkelijk nodig had’. Zo werd in het profijt tevens de wederkerigheid, het *quid pro quo*, ingebouwd. Minister Suurhoff, de oud-vakbondsman, haalde een wetsvoorstel op basis daarvan in 1956 door de beide Kamers.

In het algemeen speelden centrale en de bonden van het NVV een grote rol in de fractie van de PvdA. Van de Tweede Kamer maakten bondsvoorzitters als Henk van den Born, Jaap Blom, Jacob Kramer en Ies Baart deel uit, naast leden van het NVV-bestuur als Berger, Kees van Lienden en Suurhoff. Zelfs verbleef enige jaren de voorzitter van het NVV, Dirk Roemers, in de Tweede Kamer, maar dat kwam omdat hij al ruim voordat hij tot voorzitter was gekozen lid daarvan was geworden. Voorzitters van het NVV, zoals Henk Oosterhuis, Kees van Wingerden en André Kloos, werden doorgaans lid van de Eerste Kamer. Eigenaardig maar in die tijd niet bijzonder was dat het Kamerlidmaatschap met hun bondsfunctie werd gecombineerd.

Het beruchte bisschoppelijk mandement uit 1954 bleek voor het bondgenootschap van katholieken en sociaaldemocraten – niet alleen van partijen, maar ook van de daarmee verbonden organisaties – een buitengewoon schadelijke interventie. Het lidmaatschap van socialistische organisaties werd ronduit verboden en katholieken mochten niet regelmatig naar de VARA luisteren, op straffe van excommunicatie. Stemmen op en lidmaatschap van de PvdA werden ernstig ontraden.

De sfeer tussen PvdA en KVP in de coalitie raakte erdoor aangetast, al moet worden gezegd dat die ook flink te lijden had van het feit dat in 1952 de PvdA net even groter was geworden dan de KVP. Ernstiger was dat de samenwerking in de Raad van Vakcentralen door het NVV werd opgezegd, vooral toen de voorzitter van het CNV, Marinus Ruppert, zich akkoord had verklaard met de bisschoppelijke uitspraken. Daar kon geen tolerante en ruimdenkende herderlijke brief van de Nederlandse Hervormde Kerk tegenop. Bisschoppen hadden iets gedaan wat partijen en organisaties het liefst hadden vermeden: de zaken politiseren, terwijl de Nederlandse *consociational democracy*, naar het woord van de politicoloog Arend Lijphart, haar kracht nu juist ontleende aan depolitisering en cultivering van wederzijdse tolerantie.⁴

Naarmate de welvaart steeg, werd de sfeer er in de rooms-rode alliantie overigens ook niet beter op. Vooral in en na 1952 bleken de bondgenoten tegelijk elkaars belangrijkste concurrenten op de kiezersmarkt. Dat bevorderde de onderlinge rivaliteit en het leidde ertoe dat het delen van de stijgende welvaart tot een steeds groter probleem werd. Twistappel werden voorts bezuinigingen op de rijksbegroting en tegelijk op de loonontwikkeling in de jaren vanaf 1956. Dat viel niet alleen verkeerd bij veel kiezers, maar vooral bij veel leden van de vakbonden. Daargelaten dat al spoedig, in strijd met de afspraken, zwarte lonen werden betaald op een gespannen arbeidsmarkt, verlieten leden de bonden van het NVV dat zich had geïdentificeerd met deze geleide loonpolitiek. In 1956 ontstond zelfs de eerste categorale bond: die van de spoorwegmachinisten. Het werd tijd meer afstand van elkaar te gaan nemen, ook tussen bonden van NVV en (inmiddels) Katholieke Arbeidersbeweging (KAB) en CNV onderling. Zoveel conflict kon de coalitie onder premier Drees niet lang trekken. Eind 1958 was het zover: het kabinet-Drees IV, in 1956 toch al zo moeizaam gevormd, viel uiteen.

Aan de geleide loonpolitiek was nu moeilijk meer vast te houden, hoewel het kabinet dat nog wel wilde. De Europese integratie in de EEG begon haar werk te doen met stijgende prijzen, maar ook met snel stijgende welvaart. Binnen een paar jaar implodeerde de geleide loonpolitiek, voor zekere tijd dus ook

de legitimiteit van de vakbeweging, het NVV in het bijzonder. Het zou tot 1982 duren voordat vakbeweging en werkgevers weer in staat waren gezamenlijk afspraken te maken over de welvaartsontwikkeling en daardoor de lonen weer onafhankelijk konden maken van overheidsbemoeienis. Dat blijft een van de grote verdiensten, in tijden van ernstige economische stagnatie, van Wim Kok als voorzitter van de intussen tot FNV gefuseerde vakcentrales NVV en (katholiek) NKV.

Voor het zover was, groeiden de lonen, eerst zwart en later gewit, tot de 'loonexplosie' van 1962-1963. Tegelijk zag de coalitie zonder PvdA kans lastenverlichting door te voeren, zij het minder dan de VVD wel had gewild. Wat echter het belangrijkste was: vanaf 1959, toen voor het eerst na de oorlog een kabinet werd gevormd zonder PvdA, kwam er een eigenaardig proces op gang. De KVP liet zich enerzijds door de rivaliteit met een nu veel fellere PvdA in de oppositie opjagen en toonde anderzijds de sterke behoefte te laten zien dat het op sociaal gebied genereuzer kon dan met de PvdA. De meest ruimhartige wetgeving op sociaal terrein, van AWW (weduwenverzekering), WWV (voor langdurig werklozen) en Kinderbijslagwet tot Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering (WAO) en, niet te vergeten, de Algemene Bijstandswet, is het product van het kabinet-De Quay en zijn opvolger, in het bijzonder van twee katholieke ministers: Gerard Veldkamp en Marga Klompé. Nog afgezien van het feit dat de hoogte van de uitkeringen steeg en 'welvaartsvast' werd gemaakt.

Het maakte opposeren voor de PvdA tot een ambivalente ervaring. Enerzijds was de partij vanuit de oppositie minstens zo effectief voor de groei naar de verzorgingsstaat als door mee te regeren. Zij hield de druk op het kabinet hoog. Anderzijds werd die effectiviteit in de publieke opinie niet gezien en stond in de jaren tussen 1959 en 1965 de KVP op het hoogtepunt van haar macht en succes. Zelfs met een betrekkelijk zwakke premier, De Quay, kon zij in 1963 de grootste verkiezingszege uit haar bestaan behalen.

In wezen bleef de PvdA, daarin aanvankelijk gesteund door de ganse rode familie, vanuit de oppositie het land meeregeren. Dat bleek nog eens duidelijk bij de parlementaire behandeling van de Mammoetwet, de wet tot hervorming van het voortgezet onderwijs. Dat was een project van opeenvolgende ministers van de KVP, maar het kwam tegemoet aan de belangrijkste opvattingen over vernieuwing en grotere toegankelijkheid van het onderwijs in de PvdA. Zij zou uiteindelijk niet bezwijken voor de verleiding minister Jo Cals (en daarmee waarschijnlijk het kabinet) te laten vallen. Onder aanvoering van de Doorbraak-katholiek, Sjeng Tans, stemde de PvdA in 1962 voor de Mammoetwet.

Van de politieke leider van de PvdA in die jaren was dat allemaal te veel gevraagd. Jaap Burger – toch al geen wonder van tact – bleef een betoog ophangen waarin de rijken steeds rijker en de armen steeds armer werden; ongeloofwaardig ook in eigen kring. Dat werd hem in 1962 fataal, toen *Het Parool* de aanval op hem inzette, ingefluisterd vanuit het partijbestuur. Het leidde tot zijn ontslag als fractievoorzitter en tot zijn vervanging door de opgewekte en mediagenieke Anne Vondeling, gewezen vrijzinnig-democraat en in 1946 mee doorgebroken naar de PvdA. Wat laat zien dat na het vroegtijdig overlijden van Donker (1956) en het vertrek van Drees (1958) de klassieke sociaaldemocratie macht had moeten prijsgeven aan Doorbraaksocialisten. Maar kennelijk gold hetzelfde voor de socialistische pers. De rebellie tegen Burger werd immers niet begonnen in *Het Vrije Volk*, maar in het van de partij onafhankelijke *Parool*. Men kan bevroeden wat dit voor effect moet hebben gehad in de redactie van *Het Vrije Volk*.

Rebellie, maar dan tegen de opvattingen van de partijleiding, over Nieuw-Guinea en de daar ontstane militaire confrontatie tussen Indonesië en Nederland, groeide rond 1961 bij de staf van de Wiardi Beckman Stichting (WBS), het wetenschappelijk bureau van de PvdA, die er even de faam van ‘Anti-Partijgroep’ door kreeg. Belangrijker was dat het bureau met zijn ondersteunende secties van deskundigen juist deze jaren erg productief was. Centraal kwam daarbij te staan het rapport *Om de kwaliteit van het bestaan*, nog net door zijn directeur Joop den Uyl geschreven voordat hij in 1962 wethouder werd in Amsterdam. Het leidde tot een reeks begeleidende rapporten onder hetzelfde motto. Kwalitatief was deze ideeënproductie van minstens zo groot belang als het Plan van de Arbeid uit 1935. Wat de zaken compliceerde, was dat er geen commissie van partij en vakbeweging samen aan te pas was gekomen en er dus minder ‘dwang’ was tot commitment bij beide organisaties. Dat was wel het geval geweest bij het Plan, maar ook bij *De weg naar vrijheid* (1951).

Pijnlijk was dat de kiezers van 1963 niet meewerkten, omdat die door de christelijke partijen werden verleid met lastenverlaging. De PvdA verloor vier zetels, terwijl de KVP dik won. Zij slaagde er niet in de positie, verworven onder Drees, in de jaren na 1959 uit te bouwen en zich te constitueren als de dominante progressieve volkspartij in Nederland. Tegelijk werden de banden met de vakbeweging lossier, omdat die haar grote politieke gewicht moest handhaven zonder de PvdA als regeringsdeelnemer. De Nederlandse vakbeweging moest het immers – misschien wel te veel – hebben van het centrale overleg. Haar positie in de bedrijven was, mede dankzij haar organisatie in levensbeschouwelijk drievoud, zwakker dan in de landen om ons heen.

Bij alle inspanningen voor inhoudelijke kwaliteit en vernieuwing in de PvdA bleek er weinig oog te zijn voor culturele veranderingen in de maatschappij. De bewegingen in de kerken bijvoorbeeld, niet alleen de katholieke kerk, ontgingen de partij merendeels. Wat haar niet kon ontgaan was een ander 'product' van de jaren zestig: de opkomst van Nieuw Links. Het ging om vertegenwoordigers van relatief nieuwe groepen uit de intellectuele middenklasse, zoals docenten aan universiteit en hogeschool, journalisten van media als radio en tv, en jonge beleidsambtenaren bij rijks- en lokale overheid, die zich aansloten bij de PvdA. De politicoloog Hans Daalder zou ze later snedig 'nieuwe vrijgestelden' noemen.⁵

Met de brochure *Tien over rood* manifesteerden zich de Nieuw Linkers, die bewust hadden afgezien van geordende organisatie. Er zou nog een aantal brochures volgen. Zij eisten onbekommerd deel aan de macht in de partij en zouden die ook betrekkelijk gemakkelijk krijgen. In 1969 bezetten zij onder aanvoering van André van der Louw al belangrijke plekken in het bestuur en zij zouden hun plaats opeisen in Tweede Kamer en kabinet. En, niet te vergeten, in het gemeentebestuur. Zij konden zich gelegitimeerd weten door wat de journalist Henk Hofland eerder al had beschreven als de 'dekolonisatie van het dagelijks leven', een beweging in de samenleving als geheel waarin mensen zich meer en meer onttrokken aan traditionele gezagsverhoudingen, als zij die al niet uitdaagden. Voor het eerst werden al deze veranderingen en vernieuwingen aanstonds in beeld gebracht en kregen ze aldus toegang tot elke huiskamer in Nederland via de relatief nieuwe televisie.

Op zichzelf kon de opkomst van Nieuw Links en de ruime schare van sympathisanten worden gezien als een gezonde wisseling van generaties in de partij. Zo zag, ondanks enig ongemak, de toenmalige partijvoorzitter Tans het dan ook. Maar tegelijk bracht het ook radicalisering van politieke voorkeuren met zich mee, zij het dat er weinig coherentie in te bespeuren was: meer pamflet dan betoog, meer snedige oneliner dan genuanceerde uitleg. Voor zover de boodschap niettemin inhoud kreeg, kwam dat door het werk, door Den Uyl en de zijnen eerder al in WBS-verband verricht, aan *Om de kwaliteit van het bestaan* en door individuele bijdragen als die van Ed van Thijn over de democratie en Jan Pronk over de derde wereld. Hoeveel rumoer maar ook levendige discussie ze ook (terug)bracht in de partij, deze typische middle-classbeweging werkte vervreemdend op een belangrijk deel van de klassieke arbeidersaanhang. Zij kwamen met boodschappen die soms net zo vreemd waren als die van de voor-malige doorbrekers.

De maatschappelijke en politieke reuring kwam de PvdA op korte termijn slecht uit: ze was net weer terug in het centrum van de politieke macht, het kabinet-Cals (1965-1966), en werd al snel met allerlei vormen van sociale onrust – Provo, het huwelijk van de kroonprinses, bouwvakkersrellen – geconfronteerd waar zij het antwoord op schuldig moest blijven. De coalitie van de PvdA met de KVP, waaraan ook de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) deelnam, bleek mede daardoor niet werkzaam en viel eind 1966, anderhalf jaar na haar aantreden, alweer uit elkaar. Op wat langere termijn zou de partij erdoor herleven, ook door de samenwerking die Nieuw Links voorstond met de in 1966 opgerichte partij Democraten '66 (D66) en de christen-radicalen die waren weggelopen uit de KVP en de Politieke Partij Radikalen (PPR) hadden gevormd. Daartegenover ontstond een beweging die van dit radicalisme en van progressieve samenwerking niets moest weten en die zich verenigde in Democratisch Socialisten '70 (DS'70). Deze partij had zich afgesplitst van de PvdA en kortstondig succes geboekt, maar ging vervolgens spoedig aan interne tegenstellingen ten onder.

Het cement laat los, 1966-1986

De hechte en gedisciplineerde organisatie van de vakbond en de ons vertrouwde politieke partij moeten worden gezien als een product van de industriële maatschappij waarin organisatie, mits in eenheid en discipline opererend, een belangrijke tegenmacht heeft kunnen vormen tegenover de macht van het kapitaal of zelfs van de krijgsmacht. Het is dus waarschijnlijk niet zo'n wonder dat, toen de betekenis van de industrie voor de Nederlandse samenleving sterk begon af te nemen – in de loop van de jaren zestig – ook traditionele maatschappelijke organisaties aan betekenis begonnen te verliezen, in het bijzonder als zij van hun leden en deelnemers strikte loyaliteit en discipline vroegen.

In een maatschappij van sterk groeiende welvaart scheen aansluiting bij organisaties als vakbeweging en partij minder noodzakelijk. Grotere mobiliteit en spreiding van de bevolking, naar groeikernen buiten grote steden, maakten allerlei traditionele banden losser. Daar hadden niet alleen de partij en de bond mee te maken, maar elke organisatie die van duurzaam lidmaatschap en bijbehorende trouw afhankelijk was (en is). Mensen verloren niet alle geloof, maar lieten wel de kerk los. Zij keken meer dan ooit televisie, maar vonden het lidmaatschap van de omroepvereniging niet meer nodig.

Daarbij voegde zich een kiesgedrag dat veel 'mobiel' werd en dat de trouw

aan één partij-voor-het-leven opzegde. Niet maatschappelijke klasse of levensbeschouwing voorspelde het kiesgedrag, maar een door toevallige politieke sympathie bepaalde keuze: de ‘zwevende’ kiezer begon een normaal verschijnsel te worden, te meer nadat in 1970 de wettelijke opkomstplicht was afgeschaft. Oude en nieuwe partijen konden bij verkiezingen succesvol zijn, maar ook dramatische verliezen lijden.

Mét de generatiewisselingen werd het kiesgedrag steeds beweeglijker. Weliswaar bleef een denkbeeldige muur bestaan tussen ‘links’ en ‘niet-links’ – hier wordt opzettelijk, in navolging van de politicoloog Hans Daudt, van ‘niet-links’ gesproken, want tussen centrum en rechts wordt gemakkelijk sympathie gedeeld, veel meer dan tussen links en centrum –, maar binnen deze gegeven grenzen werden de variaties steeds sterker.⁶ Het werd daardoor verleidelijk, zeker in Nederland met zijn systeem van radicale evenredige vertegenwoordiging, nieuwe partijen op te richten en aan verkiezingen deel te nemen. Periodieke golven van fragmentatie zouden de volksvertegenwoordiging, nationaal en lokaal, gaan teisteren. Per saldo en op de lange duur leidde deze ontwikkeling tot duurzame afkalving van de twee grootste oude volkspartijen, het CDA (en zijn voorgangers KVP, CHU en ARP) en de PvdA. Het meeste profijt daarvan trok de VVD, meer in het algemeen de liberale stroming, die in Nederland een opmerkelijke revival doormaakte.

Aanvankelijk, in de jaren tussen 1971 en 1986, profiteerde de PvdA nog wel van de ineenschrompeling van vooral de KVP, zij het minder dan de VVD. Door de progressieve samenwerking in de jaren zeventig met de van de KVP afgescheiden PPR en het nieuwe D66 herstelde de PvdA zich van opeenvolgende nederlagen in de jaren zestig. Zij wist zich met redelijk gemak kleine linkse partijen als de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) (sinds 1959 in de Tweede Kamer) en de CPN van het lijf te houden. Elk herstel na 1986 betekende echter herleving op een lager niveau dan vroeger ooit bereikt. Geen typisch Nederlands verschijnsel trouwens. In heel Europa leden in die tijd de grote volkspartijen van christendemocraten en sociaaldemocraten of socialisten structureel verlies. In elk geval konden zij niet meer op een massale vaste aanhang rekenen; hun positie is dus veel onzekerder geworden.

Vanaf de jaren zestig begonnen de familierelaties bij ‘rood’ geleidelijk losser te worden, door een diversiteit aan oorzaken. *Het Vrije Volk* en zijn kopbladen verloren snel aan abonnees aan de regionale pers en aan onafhankelijker kranten als *Het Parool* en vooral *de Volkskrant*; de partijkrant zakte weg en moest zich terugtrekken op zijn bastion in Rotterdam, maar ook dat zou tijdelijk blijken.

De Volkskrant kwam versterkt uit de strijd, evenals het door fusie ontstane *NRC Handelsblad*, maar beide lieten tegelijk zien dat kranten een middle-classmedium waren geworden. Ook de regionale pers, die in de jaren zestig nog een grote bloei had doorgemaakt, begon langzaam weg te zakken, mede als gevolg van slecht ondernemerschap. De VARA hield tot eind jaren tachtig nog wel krampachtig vast aan de relatie met de PvdA (en omgekeerd), maar leden en kiezers van de PvdA verdeelden hun loyaliteit over de VPRO enerzijds en de TROS aan de andere kant.

Culturele verenigingen als de Stem des Volks en andere muziekgezelschappen verloren hun aantrekkingskracht door suburbanisatie en toegenomen mobiliteit in de tijdsbesteding. De invoering van de vrije zaterdag was voor deze 'oude' clubs fataal, al zou de toegenomen vrije tijd anders hebben doen verwachten. Die leidde echter tot andere voorkeuren en activiteiten dan het zangkoor en het mandolineorkest.

Van verminderende activiteit hadden de woningcorporaties geen last, integendeel. Maar de relatie met de georganiseerde levens- of politieke overtuiging verloor vanaf de jaren zestig snel aan betekenis. Er werd ook niet meer voor specifieke groepen arbeiders gebouwd, maar veeleer voor mensen en huishoudens die vaker van woningen wilden of moesten veranderen en die niet langer strikt plaatsgebonden waren. De massaal in zwang gekomen auto was immers in staat de afstand van huis naar werk te overbruggen. Van de corporatie werd iets anders gevraagd dan de levensbeschouwelijke bescherming van haar clientèle.

Een vergelijkbaar verschijnsel werd ten slotte zichtbaar in de vakbeweging. In de loop van de jaren zestig zochten daarom de drie vakcentrales toenadering tot elkaar. Het NKV verloor zijn vrees voor de rode bonden en werd ook kritischer jegens de eigen kerk; het NVV verloor geleidelijk zijn radicale anti-kapitalisme en verzakelijkte. Toch zou de toenadering niet zo gemakkelijk tot fusie leiden, al was het maar dankzij alle gevestigde belangen en functies. Het CNV haakte relatief spoedig af en ontwikkelde zich tot een vakbeweging voor christelijke werknemers uit vooral de middengroepen en zou daarbij katholieke middengroepen van het NKV overnemen. NVV en NKV gingen samen verder. Dit ingewikkelde en soms moeizame proces werd in de jaren zeventig – een tijd van polarisatie allerwege – met grote tact en veel geduld onder leiding van Kok tot een goed einde gebracht. De fusie tot FNV schiep ook de voorwaarden voor het herstel van geordend en succesvol overleg tussen werkgevers en werknemers, leidend tot het Akkoord van Wassenaar in 1982.

Fusie en samenwerking tussen 'neutrale' en katholieke vakbeweging bracht onvermijdelijk vergroting van de afstand tussen NVV, later FNV, en de sociaal-

democratie met zich mee. Overigens eisten ook de verzakelijking en vooral professionalisering van zowel het vakbondswerk als de politiek grotere afstand tot elkaar en maakten die het combineren van functies in de vakbond en in de politiek praktisch onmogelijk. In de politieke rekrutering werd dit vanaf eind jaren zestig goed zichtbaar. Zowel bij het CDA als bij de PvdA werden nog wel vakbondsvertegenwoordigers in de fracties van Tweede en Eerste Kamer opgenomen, maar het werden er aanzienlijk minder en de toetreding tot de Kamers betekende doorgaans tegelijk het einde van de carrière in de vakbond.

De sociaaldemocratie kreeg vooral na 1970 wel ‘nieuwe vrienden’, al dan niet met veel rumoer de partij binnengetroden, maar het waren vrienden met geheel eigen verlangens. Wat niet wegnam dat zij met vreugde door het partijbestuur werden ontvangen. Niet voor niets streefde Nieuw Linkser André van der Louw, in 1971 partijvoorzitter geworden, naar een ‘actiepartij’, die zich niet alleen in parlementaire organen moest manifesteren, maar ook ‘op straat’. Daar konden de nieuwe vrienden aan bijdragen.

Die nieuwe vrienden waren in de eerste plaats trouwens vriendinnen. De tweede feministische golf bood ruimte aan een activistische vrouwenbeweging in de PvdA die streefde naar een sterke organisatie van vrouwen in de partij, naar een (veel) grotere representatie van vrouwen in de volksvertegenwoordiging en in de partijorganen, maar ook naar evenredige aandacht voor gender in politieke programma’s.

Hoewel de sociaaldemocratie steeds een ietwat ambivalente houding had gehad ten opzichte van het feminisme – liep het de klassenstrijd niet in de weg? – bleek de PvdA toch een van de meest ontvankelijke partijen voor de veranderingen die de ‘Rooie Vrouwen’, zoals zij zich gingen noemen, noodzakelijk en wenselijk achtten. Hun invloed in de partij is duurzaam gebleken: tot de dag van vandaag gaat het om een beweging die, te beginnen met Joke Smit en Hedy d’Ancona, belangrijke woordvoerders en politici heeft opgeleverd.

Een tweede vriendschappelijke beweging is vanaf het einde van de jaren zestig de milieubeweging geworden, al is de relatie daarmee altijd meer ambivalent gebleven en ook wisselender van gewicht dan de vrouwemancipatie. Onmiskenbaar positief was in het begin de opzet van de commissie-Mansholt (1970), die twee doelen moest dienen: de zaak van goed milieubeheer te introduceren in de linkse partijen van dat moment en het werk aan progressieve partijvorming. Er zaten immers vertegenwoordigers in van D66 en de PPR, naast die van de PvdA.

Een uitgesproken ‘groene’ partij is de sociaaldemocratie er niet van geworden – dat is nergens in Europa gebeurd –, maar het vitale belang ervan heeft

in denken en handelen van de partij wel een plek gekregen. Ministers als Irene Vorrink en Margreeth de Boer, maar vooral Pronk (zowel op Ontwikkelingssamenwerking als later op VROM) hebben er veel en krachtig werk van gemaakt, in het bijzonder in het kader van opeenvolgende klimaatconferenties. De in 2012 aangetreden politieke leidsman van de PvdA, Diederik Samsom, is niet toevallig een gewezen actievoerder van Greenpeace. De milieubeweging is steeds een vriend gebleven met wie een gespannen verhouding werd onderhouden. GroenLinks, in 1990 ontstaan als een fusie van onder meer CPN, PSP en PPR, leek daarvoor een betere bondgenoot, zij het minder effectief.

Er kwam nog een niet al te trouwe en bovendien ‘moeilijke’ vriend bij: dat wat zich aandiende met de verzamelnaam ‘vredesbeweging’. Het feit dat de jaren zeventig werden gekenmerkt door een zekere ontspanning in de relaties tussen oost en west in de wereld, had als effect dat er een sterke beweging in West-Europa opkwam die zich verzette tegen voortgaande modernisering van vooral de kernbewapening. Het idee bestond dat door beheersing van deze wedloop de verhoudingen met de Sovjet-Unie verder zouden ontspannen.

In de eerste helft van de jaren tachtig leidde dat tot massale demonstraties waarin de PvdA een prominente rol speelde naast kerkelijke bewegingen als IKV, Pax Christi en andere organisaties die zich verzetten tegen verdergaande kernbewapening, in het bijzonder tegen kernraketten voor de middellange afstand. De kwestie bleek voorts een belangrijke barrière voor de PvdA voor deelname aan het tweede kabinet-Van Agt (1981–1982), omdat de christendemocraten en liberalen zich in beginsel hadden verenigd met het NAVO-dubbelbesluit omtrent de plaatsing van kernwapens voor de middellange afstand in Europa, inclusief Nederland. De kwestie van dit dubbelbesluit verloor na 1985 snel aan betekenis door het akkoord van Reykjavik over niet-plaatsing van dit genre wapens in oost én west van de Amerikaanse president Ronald Reagan en de Sovjetpartijsecretaris Michael Gorbatsjov.

De oude vrienden van vakbeweging en media speelden naast de ‘nieuwe sociale bewegingen’ onmiskenbaar nog een belangrijke rol bij de totstandkoming van het ‘regeerakkoord’ van de drie progressieve partijen, PvdA, D66 en PPR, in het zogeheten *Keerpunt 1972*. Grote winst werd er niet mee behaald, maar de progressieve samenwerking forceerde niettemin de totstandkoming van het kabinet-Den Uyl in 1973. Op de christelijke partijen, de KVP en de ARP in het bijzonder, was tijdens de ellenlange formatie ervan enorme druk tot medewerking uitgeoefend door de (toen nog) drie grote vakcentrales, NVV, NKV en CNV.

Dat was ook de reden waarom uitgesproken vakbondsgezinde ministers als Wilhelm Friedrich de Gaay Fortman en Jaap Boersma vanuit christelijke kring aan het kabinet meewerkten naast staatssecretaris Jan Mertens, oud-voorzitter van het NKV. Curieus was echter dat bijna alle sociaaleconomische posten in het kabinet werden ingenomen door bewindslieden van de KVP en de ARP. Alleen de minister van Financiën, Wim Duisenberg, was afkomstig van de PvdA. De sociaaldemocratische belangstelling voor het buitenland en voor cultuur, onderwijs en welzijn was een stuk groter. Geen enkele sociaaldemocratische bewindspersoon was afkomstig uit het NVV.

Het is hier niet de plaats het belang te evalueren van het kabinet-Den Uyl, het laatste Grote Spektakel van Links, voordat het met zijn dominante rol in de politiek was afgelopen. Het kabinet trad op nadat het momentum voor links eigenlijk al voorbij was gegaan, zoals Den Uyl later beschreef. De samenstelling ervan liet echter al zien dat de PvdA minder naar haar oude aanhang dan naar haar nieuwe vrienden had gekeken. Het vertrouwen van de 'oude aanhang' kon zich alleen maar richten op de premier, Den Uyl. En op de mannen van de stadsvernieuwing en de volkshuisvesting, Jan Schaefer en Marcel van Dam.

Onderzoek uit de jaren zeventig laat zien dat de kiezers van de PvdA, vooral onder de minder goed betaalde werknemers in de bedrijven, uitgesproken sympathie koesterden voor ds'70. Niettemin stemden zij in 1972 en 1977 op de PvdA, omdat zij in de macht van ds'70 geen vertrouwen hadden. Dat hadden zij wel in Den Uyl en, merkwaardigerwijs, in de 'rechtse' Duisenberg en de oerdegelijke Max van der Stoel.

Toen echter de partijraad in 1977 de samenwerking in een tweede kabinet-Den Uyl onmogelijk maakte, is waarschijnlijk het afscheid begonnen van veel kiezers uit de oude en klassieke achterban, die de PvdA gingen identificeren met de 'nieuwe sociale bewegingen' waarvoor zij soms wel sympathie hadden maar die tegelijk werden gezien als typische middle-classverschijnselen. De PvdA zou na de grote zege van 1977 nog maar één keer in de buurt van de omvang van dat jaar komen, bij de 'overwinningsnederlaag' van 1986, toen zij alle weerstand tegen het 'ombuigingsbeleid' van het eerste kabinet-Lubbers van CDA en VVD wist te mobiliseren.

Maar de transformatie van het electoraat van de PvdA was onweerstaanbaar op gang gekomen. Zoals Piet Vos, de wetenschappelijk secretaris van de Industriebond FNV en later hoogleraar op de Polakleerstoel in Amsterdam het uitdrukte: 'Electoraal consequenties had dit niet onmiddellijk, omdat de partij het verlies van de binding met de traditionele achterban aanvankelijk kon

compenseren doordat zij met het “verzorgingsstaat-socialisme” een nieuwe aanhang kon aanboren van ambtenaren, werknemers in de quataire sector en uitkeringstrekkers.⁷

Toch werden in deze jaren de eerste tekenen zichtbaar van een langzame scheuring in de aanhang van de sociaaldemocratie, tussen de intellectuele elite (vooral de ‘nieuwe vrijgestelden’) aan de ene kant, die debat en koers van de partij domineerde, en de arbeidersaanhang aan de andere kant. Die laatste werd sowieso relatief kleiner, maar hij nam ook steeds meer afstand van de PvdA, zonder aanvankelijk te weten waarheen. Later zou die aanhang zijn heil zoeken bij rechtse, populistische stromingen of juist bij de eind jaren tachtig opgekomen Socialistische Partij (SP). Het beginselprogramma van 1977 zal hen daar niet van hebben weerhouden. Dat droeg de sterke sporen van Nieuw Links en de ‘nieuwe vrienden’; de oude vakbeweging kwam er niet in voor. Zelfs het woord ‘sociale zekerheid’ was in het beginselprogramma nergens te vinden.

Intussen was de westerse wereld geconfronteerd met de beruchte ‘Winter of Discontent’ in het Verenigd Koninkrijk (1978-1979), gevolgd door de verkiezing van de conservatieve Margaret Thatcher tot premier als opvolger van James Callaghan, de leider van Labour die in conflict was geraakt met de vakbeweging in zijn land. Een jaar later werd de uitgesproken neoconservatief Ronald Reagan gekozen tot president van de Verenigde Staten. Weer twee jaar later bezweek de coalitie van SPD en liberalen in Bonn onder Bondskanselier Helmut Schmidt onder een conflict met de vakbeweging. Alleen in Frankrijk won links in 1981, maar François Mitterrand kwam er spoedig achter dat een links beleid er niet in zat.

In deze jaren ontdekten de Europese sociaaldemocratie en links in het algemeen dat zij het initiatief en hun ideologisch hegemoniale positie, gekoesterd vanaf 1945, waren verloren. Het was rechts dat het initiatief in handen had gekregen en het tot de dag van vandaag niet meer zou afstaan. Het zou de in een kleine veertig jaar opgebouwde verzorgingsstaat fundamenteel ter discussie stellen en ook daadwerkelijk aanpakken, aangevuurd door de economen van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO), die in een rapport uit 1979, *Facing the future* geheten, een radicale koerswijziging hadden aanbevolen. Sociale bescherming en zekerheid werden erin gekwalificeerd als ‘economische rigiditeiten’.⁸

De PvdA zou aan een frontale botsing met de vakbeweging misschien zijn ontkomen, ware het niet dat zij in najaar 1981 negen maanden samen met CDA en D66 deel uitmaakte van het van de eerste dag af zieltogende kabinet-Van Agt II. Vrijwel aanstonds kreeg zij, begin 1982, een daverend conflict met de hele vak-

beweging over bezuinigingen op de ziektewet. Mede daarom moeten de FNV en het CNV dat jaar overtuigd zijn geraakt van de noodzaak van een nieuw vergelijk met de werkgeversorganisaties, dat een einde kon maken aan rechtstreekse overheidsinterventies in de arbeidsvoorwaarden alsmede een begin met verkorting van de arbeidsduur ter bestrijding van de nu massaal geworden werkloosheid. Aan de sociaaldemocratie was immers voorlopig niets te ‘verdienen’.

De enige troost in de bange jaren tachtig was het wethouderssocialisme. Het waren stedelijke bestuurders van de PvdA, die in de stadsvernieuwing eerst en in de transformatie van stedelijke centra daarna een combinatie lieten zien van verbeeldingskracht, bestuurlijk vermogen en grote sociale aandacht. Uiteindelijk moest de PvdA dit in 1990 toch bekopen met een dramatische nederlaag bij de gemeenteraadsverkiezingen, nadat het haar in 1986 in de gemeenten zo goed was vergaan. Er werd immers zwaar aan de stad vertimmerd, maar het resultaat zou vaak pas jaren later zichtbaar worden. Intussen voelden veel bewoners van oude en nieuwe woonwijken, die de basis vormden onder de sociaaldemocratie, zich in de steek gelaten. Zij zagen de verbetering wel ‘van de stenen’, maar zij voelden zich tegelijk bedreigd, omringd als zij werden door migrantenfamilies. Het was de tijd van de nationaal gepropageerde ‘gezinsvorming’ en ‘gezinshereniging’, die van flats met verspreide gastarbeiders gesloten gemeenschappen van voornamelijk orthodoxe moslimfamilies maakten.

Een ‘bewogen beweging’ komt tot stilstand, 1986-2016

Onder het motto ‘de luiken open’ startte het bestuur van de PvdA in 1986 een operatie die de partij uit haar politieke isolement moest halen en haar van ‘natuurlijke oppositiepartij’ weer een partij moest maken die onmisbaar onderdeel van de regering zou zijn. In dat jaar had de PvdA immers, voor het laatst met Den Uyl als lijsttrekker, een indrukwekkend resultaat bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer bereikt (52 zetels), maar zonder dat dit ook maar iets betekende voor regeringsdeelname. Den Uyls vrouw Liesbeth vond daarvoor de kwalificatie ‘overwinningsnederlaag’ uit en die bleef in de partij hangen. Het was voor Den Uyl het (niet onverwachte) moment om het politiek leiderschap neer te leggen; hij werd vervangen door de man die reeds als ‘lijstduwer’ aan de verkiezingen had deelgenomen, oud-FNV-voorzitter Kok.

Zoals dat in de partij hoorde, ging een aantal commissies aan het werk, waarvan er twee een rapport leverden dat blijvende betekenis had. In 1987

kwam als eerste het rapport *Schuivende panelen* naar buiten, geschreven door een commissie onder leiding van oud-minister Pronk, die na een aantal jaren in Genève bij de UNCTAD weer lid was geworden van de Tweede Kamer. Het rapport, dat redeneerde in diverse scenario's, bracht in de partij de inhoudelijke discussie over alle hoofdthema's weer op gang. Zelf wees het weliswaar doelbewust niet één weg als enig juiste aan, maar het stimuleerde de partij inhoudelijk weer tot leven te komen. In het debat, dat ongeveer een jaar in beslag nam, keerden van de partij vervreemde leden weer terug en gingen nieuwe, jonge leden weer meedoen. Allerlei onwrikbare standpunten kwamen in beweging. Dat was de belangrijkste verdienste van het rapport, dat brede aandacht had getrokken bij zijn verschijning.

Veel minder aandacht kreeg de rapportage van een commissie onder leiding van Kok zelf, *Bewogen beweging*, dat een jaar later verscheen. Was *Schuivende panelen* in hoofdzaak het werk van de commissieleden zelf, aan *Bewogen beweging* had een reeks auteurs bijdragen geleverd. *Bewogen beweging* ging veel meer over de maatschappelijke plaats van de partij en kennelijk wond dat media en intellectuele critici minder op. Achteraf is het rapport minstens zo belangrijk als *Schuivende panelen*, juist omdat het de partij maatschappelijk weer bij de werkelijkheid bracht. Nuchter en evenwichtig analyseerde het de plaats en de mogelijkheden van de partij te midden van een samenleving die sinds de jaren zestig fundamenteel van karakter was veranderd. Dat leidde tot uitweidingen over thema's als de maatschappelijke plaats van de politieke partij, maar ook – meer dan *Schuivende panelen* – over de Europese dimensie van elk politiek handelen.

Het rapport bepaalde de plaats van de partij ten opzichte van de vakbeweging – met respect voor beider autonomie –, maar ook ten opzichte van de onderneming; het betekende een vaarwel aan de laatste restanten dogmatisch antikapitalisme. Daarin paste het wonderwel bij de benadering van Paul Kalma's veel hoekiger WBS-rapport *Het socialisme op sterk water* uit hetzelfde jaar. Het leverde ten slotte een sterk pleidooi voor radicale decentralisatie en herwaardering van de stad als politiek, economisch en cultureel brandpunt. In het deel over de steden was het rapport zich zeer bewust van de paradoxale ontwikkeling van grote economische bloei enerzijds en sociale achteruitgang en armoede anderzijds.

Meer nog dan *Schuivende panelen* liet *Bewogen beweging* de verschuiving zien van een partij, weg van onwrikbare en 'on-onderhandelbare' standpunten, naar een pragmatische sociaaldemocratie, niet alleen uit op het onvermijdelijke politieke vergelijk met andere partijen, maar ook op constructieve en tegelijk

praktische hervormingsarbeid. Het rapport ondersteunde impliciet het ‘wethouderssocialisme’ van de jaren tachtig; het markeerde tegelijk de overgang van het politieke leiderschap naar een vakbondsachtig pragmatisme. Te veel pragmatisme misschien?

Den Uyl was steeds een pragmatisch leider geweest, maar hij mocht zich graag hullen in een ideologisch gekleurde retorica. Hij was zich niettemin bewust te behoren tot ‘het zondig ras der reformisten’, zoals hij het ironisch uitdrukte. Kok was meer het type van de eerste naoorlogse premier van België, die ooit zijn intellectuele kaderleden toeriep: ‘J’agis d’abord; je réfléchis après.’⁹ Misschien daarom is hem de zin uit zijn Den Uyl-lezing over het loslaten van ‘ideologische veren’ in 1995 wel zo verweten. Die was niet meer of minder dan de Nederlandse vertaling van Achiël Van Ackers uitspraak uit de jaren veertig. Het zegt ook helemaal niets over Koks gezindheid als sociaaldemocraat, wel over zijn ongeduld met ideologische discussies. Verdrietig is wel dat de relatie met het wetenschappelijk bureau van de PvdA, centrum van intellectuele discussie, er ernstig onder te lijden heeft gehad.

De persoonlijke overgang van Kok van FNV naar PvdA was intussen bepaald niet zonder risico. De beide organisaties mochten vanouds verwant zijn, zij hadden verschillende taken en steeds meer van elkaar verschillende culturen. Dat bracht periodiek spanningen met zich mee, ook al omdat de vakbeweging op haar manier worstelde met haar karakter en toekomstige rol. In de partij waren er dan ook mensen die zich over een conflict van oude en nieuwe loyaliteit van Kok zorgen maakten. Zulk conflict zou er komen in 1991, toen de PvdA, intussen deel geworden van het kabinet-Lubbers III, meewerkte aan een hervorming van de WAO. Die was weliswaar noodzakelijk, maar zij zette tegelijk het land op zijn kop, aangevoerd door de FNV. Daar kwam Kok niet onbeschadigd uit: het zou een ‘marathon’ eisen op weg naar de verkiezingen van 1994 en veel geluk – in dat jaar verloor het CDA nog veel zwaarder dan de PvdA – voordat hij weer echt kon werken aan het herstel van zijn partij en aan normale verhoudingen met de vakbeweging.

En dan nog: de partij verloor een aanhang die al in de jaren zeventig steeds ontevredener was geworden over het middle-classkarakter van de PvdA en die zijn slechte humeur nu zag bevestigd. Een aanhang tevens die vanouds de ruggengraat had gevormd van de FNV. *Bewogen beweging* heeft daar, ondanks zijn nuchtere inzicht dat naast respect voor autonomie ook een minimum aan coördinatie nodig is, niet werkelijk iets in kunnen bewerkstelligen. De PvdA stond erbij en keek ernaar hoe de FNV tegen 2010 in een virulente crisis terecht kwam, enerzijds

klemgezet door een kabinetsvoorstel inzake de pensioenen, anderzijds door interne dynamiek: grote onevenwichtigheden in de opzet van de centrale organisatie – twee reuzenbonden (Abvakabo, Bondgenoten) naast een hele hoop kleintjes – en een machtsstrijd tussen PvdA-gezinde kaderleden en SP'ers. Pas toen Agnes Jongerius het voorzitterschap moest opgeven, werd een aantal leidinggevend in de PvdA wakker en kon de weg worden betreden naar 'De Nieuwe Vakbeweging' met sociaaldemocraten als Han Noten en Jetta Klijnsma naast de SP'er Tuur Elzinga als wegbereiders en Ton Heerts als nieuwe voorzitter.

De vraag of dat de partij, respectievelijk haar leiding, moet worden nagedragen is niet zomaar met ja of nee te beantwoorden. Duidelijk is dat de PvdA, door haar langdurige deelname aan de regering (1989–2002), in de praktijk ging merken dat de sociaaldemocratie in Europa haar hegemoniale positie was kwijtgeraakt. Regeren was niet langer meer initiëren, het was amenderen geworden van liberaal initiatief en liberale ideologische leiding.

Dat kon door voor een sociaalliberale 'derde weg' te kiezen, zoals New Labour deed vanaf 1997 en Wouter Bos later. Die liep echter betrekkelijk snel vast. Tegenwicht bieden kon ook door gebruik te maken van de oude democratisch-corporatieve wijze van werken – ook wel het 'poldermodel' genoemd – waarvoor mannen als Kok en Melkert kozen. In Paars I bleek die werkwijze onmiskenbaar effectief.

Ten slotte werd een technocratische retorica gekozen voor sociale maatregelen, naar het voorbeeld van de vooroorlogse wethouders. Die bood immers meer kans op succes dan een direct ideologische spreektaal. Dat was niet bevorderlijk voor een nauwe band met jong intellectueel talent, maar voor de relatie met de vakbeweging was het niet slecht. Al gauw wekte de medewerking aan een door de liberalen van VVD en D66 gedomineerde regering vooral na 1998 niettemin de sterke indruk van gebrek aan kleur. Drie strategieën van sociaaldemocratisch 'amenderen', waar niet iedereen aan heeft kunnen of willen wennen.

Zodoende liet niet alleen een deel van de werkenden in de onderneming de partij los – die kwamen uiteindelijk, minstens ten dele, terecht bij Pim Fortuyn en later bij de PVV –, aan het begin van de nieuwe eeuw vertrokken ook heel wat kiezers (en vakbondsleden) uit de collectieve sector, die zich door de SP beter bediend achtten dan door de PvdA. Misschien wel daardoor hebben de PvdA en de SP aldoor geen kans gezien enigszins normale verhoudingen met elkaar te ontwikkelen. De PvdA, haar Kamerfractie in het bijzonder, was daarnaast niet vrij van arrogantie. Met GroenLinks lukte dat wat beter, vooral in het stedelijk bestuur.

Bewogen beweging bracht, als gezegd, een andere benadering met zich mee van Europa, dat zelf weer in beweging was gekomen door de totstandkoming van de interne markt tussen 1985 en 1992. Grote activiteit was te meer noodzakelijk na de ineenstorting van het communisme en de noodzakelijke uitbreiding van de Europese Unie (EU) met een aantal landen in Midden- en Oost-Europa. In deze Europese oriëntatie van de PvdA heeft Kok, uitgesproken Europeaan, een richtinggevende rol gespeeld. Het kan vervolgens te snel zijn gegaan en vooral, het kan met te veel staten tegelijk zijn gegaan. Toch kon een zichzelf respecterende sociaaldemocratie voor weinig anders kiezen dan de ‘hereniging van Europa’, ook als kader voor een hereniging van Duitsland.

De Europese sociaaldemocratie had terughoudender kunnen zijn met aanvaarding van de euro, maar voor een blijvende positie van gelijkwaardigheid tussen Frankrijk en Duitsland als lidstaten van Europa was de monetaire unie een eenvoudige politieke noodzaak. Terecht heeft Kok daar als minister van Financiën dus hard aan meegewerkt. Ietwat demagogisch uitgedrukt: de euro was er al lang, maar die heette tot 1992 D-Mark en alleen de Duitsers hadden er zeggenschap over. Het ging echter allemaal erg over de hoofden van de bevolking heen, zoals bleek bij het droevige referendum over het Europese constitutionele verdrag in 2005. Een ruime meerderheid, ook van PvdA-kiezers, stemde tegen dit verdrag. Voor Kok, die toen al niet meer *in charge* was, maar ook voor de andere Europeanen in de PvdA een diepe teleurstelling. Er moest van voor af aan worden begonnen. Dat zou er door de bankencrisis en het materiële Griekse faillissement van 2010 niet eenvoudiger op worden.

Dat de PvdA aan het stedelijk beleid zoveel vrienden heeft verloren is minder te wijten aan de concepties waarmee te werk is gegaan dan aan haar onvermogen goed stedelijk beleid ‘van beneden naar boven’ op te zetten. Hoe moeilijk ook, de partij heeft te weinig moeite gedaan haar gemeentelijke bestuurspraktijk aan te passen aan de verlangens van mondige stedelijke burgers en coalitiepartners. Zo verloor zij niet alleen haar burgers, maar ook haar politieke bondgenoten in de stad. Sinds 2014 staat de PvdA praktisch buiten het (groot)stedelijk bestuur. Dat komt erg slecht uit, gelet op de omvangrijke decentralisaties in het sociale domein waartoe het tweede kabinet-Rutte van VVD en PvdA heeft besloten.

Bewogen beweging had – dat is onmiskenbaar een gebrek ervan, zij het ook eerst achteraf te constateren – geen of onvoldoende besef van wat zich onder allochtone gemeenschappen in de steden heeft voltrokken. Dankzij asiel waren er bovendien vele nationaliteiten bij gekomen en bleek bovendien de ene

islam de andere niet te zijn. Uitgerekend het economisch en cultureel meest kwetsbare deel van de bevolking werd met deze sterke veranderingen het meest geconfronteerd. Daarvoor toonde de sociaaldemocratie te lang te weinig oog.

Hoe gematigd *Bewogen beweging* zich ook opstelde ten opzichte van de christelijke kerken – met een lang niet meer vertoonde tolerantie en inlevingsvermogen –, in de partij leefde de gedachte dat God zelfs uit Jorwerd bezig was te verdwijnen. Elders vertoonde Hij zich, zo te zien, helemaal niet meer. Ten slotte groeiden hele generaties op die geen eigen ervaring met kerk en godsdienst van thuis hadden meegekregen. Het religieuze ‘geheugen’ van de Nederlandse samenleving schrompelde razendsnel ineen.

Maar zoals de politicoloog Jouke de Vries ooit heeft opgemerkt: terwijl God verdween uit Jorwerd, marcheerde Allah met massaal gevolg de grote steden binnen. Wij zagen het pas na ‘Nine Eleven’, toen wij de schrik opeens te pakken kregen. In geen enkele stad, ook de grootste niet, bleek enige specifieke deskundigheid op het terrein van de islam te zijn georganiseerd. De terreur van Nine Eleven was echter afkomstig van eigen Amerikaanse bodem, zoals de moordenaar van de cineast Theo van Gogh in 2004 van eigen Nederlandse bodem was. Tot 11 september 2001 was Fortuyns groep over ‘de achterlijke cultuur van de islam’ afgedaan als paniekzaaijer. Na 11 september werd het van de weeromstuit te serieus genomen. Wat de zaak compliceerde: de aanhangers van de islam waren een der belangrijkste groepen kiezers van de PvdA geworden. De Doorbraak die onder christenen altijd magertjes was gebleven, bleek onder moslims een doorslaand succes. Vervolgens wist de partij niet goed wat zij ermee moest.

Het terugtreden van Kok kwam in 2002, aldus velen, te vroeg. Had hij na Nine Eleven niet beter nog een tijdje kunnen blijven, minstens tot na de verkiezingen van 2002? Misschien. Zijn terugtreden kon ook wel eens te laat zijn gekomen. Anders gezegd: de coalitie van Paars heeft te lang geduurd. Al vanaf eind 2000 werd er niet echt meer geregeerd; problemen die er waren werden met behulp van de ruime middelen afgekocht. Niets wees erop dat de traditionele politieke partijen werkten aan nieuwe allianties en aan noodzakelijke verandering van richting. Toch zou die mogelijkheid er wel zijn geweest als uiterlijk in het voorjaar van 2001 de PvdA de steven had gewend en het bondgenootschap had opgezocht met het CDA en GroenLinks. Beide partijen waren graag bereid tot samenwerking. De PvdA-leiding durfde het risico van een breuk met VVD en D66 niet aan.

De PvdA hield krampachtig vast aan een bondgenootschap dat overduidelijk in een impasse verkeerde en dat zonder zijn vertrouwde leiders, Kok en VVD-lei-

der Frits Bolkestein, zijn houdbaarheidsdatum had overschreden. Zo werd de ruimte geschapen voor het lawaai van Fortuyn en het stabiele imago van het CDA. Het lot van de PvdA van 2002 is bekend. Dankzij de bedrieglijke volatilititeit van de kiezers leek het na een jaar alweer over, maar dat was schijn. Partijleider Bos zou niet in staat blijken de PvdA weer een zowel stabiele als aanvaardde positie te hergeven als brede volkspartij. Het ziet ernaar uit dat hetzelfde noodlot ook Samsom heeft getroffen: kortstondige triomf, daarna langdurige neergang. De opkomst van SP enerzijds en de comeback van D66 anderzijds heeft laten zien dat de sociaaldemocratie als alliantie van intellectuele middenklasse en loonafhankelijke werknemers ernstig riskeert te bezwijken.

De PvdA dreigt ten slotte ongeschikt te worden voor succesvolle coalitievorming. Met het CDA gaat het sinds de jaren vijftig al niet meer zonder voortdurende spanningen en wederzijds ongerief (zie de kabinetten-Cals, -Den Uyl, -Van Agt II en -Lubbers III). Met de VVD loopt de samenwerking misschien ordelijker en vreedzamer, maar de coalitie riskeert telkens te eindigen in een electorale catastrofe. Slechts één keer kwam de PvdA er, onder Koks leiding, met winst uit tevoorschijn. Het is trouwens de vraag of de PvdA niet minstens zo succesvol is vanuit de oppositie, vooropgesteld dat zij een grote partij daarin vormt. De politieke mogelijkheden van bekwaam oppositie voeren worden systematisch onderschat. In het gemeentebestuur moge oppositie voeren volledig zinloos zijn, in de nationale politiek geldt dat lang niet altijd.

De sociaaldemocratie en de mythe van Sisyphus

De Nederlandse sociaaldemocratie heeft moeten inzien dat zij, niet voor het eerst, veroordeeld is tot het lot uit de mythe van Sisyphus: telkens als de steen eindelijk met succes naar boven schijnt te zijn gerold, stort hij weer naar beneden en moet de klim geheel van voor af aan beginnen. Wat betekent dit voor de Partij van de Arbeid, als zij nog de courage heeft om zich te verzoenen met deze ‘mythische opdracht’? Zij heeft de antithese helpen overwinnen; zij heeft dertig jaar van dominantie beleefd; zij moet nu zo vruchtbaar mogelijk werk maken van haar amenderende rol in een door anderen gedomineerd tijdperk.

Ook onder deze omstandigheden zal de sociaaldemocratie haar inspanningen erop moeten richten individueel ongemak en vooral onmacht te verbinden met geloofwaardige collectieve arrangementen. Arrangementen die mensen ervan overtuigen dat ‘succes geen keuze is’ maar product van samenwerken

en van gezamenlijke bescherming tegen de gevolgen van werkloosheid, ziekte en andere fysieke en geestelijke beperkingen. Om de Vlaamse socialist Louis Tobback te parafraseren: ‘Wij kunnen niet bepalen of en wanneer het regent; wij kunnen wel zorgen voor fatsoenlijke paraplu’s.’ Bij een alom herleefd kapitalisme dat bestaanszekerheid aantast, participatie afbreekt en welvaart ongelijk verdeelt, is het zaak die drie hoofdwaarden stelselmatig te verdedigen. Ook als daar telkens opnieuw mee moet worden begonnen.

De alliantie die de sociaaldemocratie vanouds is tussen intellectuele middenklasse en loonafhankelijke werknemers (en dus ook onvrijwillige zzp’ers), kan alleen maar worden hersteld door een alliantie die naast de PvdA ook GroenLinks en de SP omvat. Of dat tot fusie zou moeten leiden is veel minder belangrijk dan dat deze drie consequent elkaars bondgenootschap opzoeken. De PvdA doet er daarom goed aan niet wéér te lang te wachten met beëindiging van de coalitie met de VVD.

Die samenwerking zou moeten beginnen in de steden, waar een nieuw en veilig sociaal domein moet worden ingericht en waar de cultuur, alleen al om de steden economisch aantrekkelijk te houden, zorgvuldig moet worden gekoesterd. Ook een PvdA in de oppositie zal daaraan royaal moeten meewerken, ook als de publicitaire eer bij SP of D66 terechtkomt. Nogmaals: ‘Wie bondgenoten zoekt, zal ze moeten maken.’ Tegelijk zal de partij de vrienden van de SP ervan moeten overtuigen dat nationale zelfingenomenheid het democratisch socialisme niet verder zal brengen en dat in een ‘globaliserende’ wereld Europese samenwerking en solidariteit eenvoudig noodzaak is.

Meer consequente coördinatie is vervolgens nodig tussen samenwerkende partijen van links enerzijds en vakbeweging anderzijds. Zonder elkaars taken over te nemen zullen partijen en bonden nauwkeurig oog moeten hebben voor elkaars belang, beseffend dat de tijden van linkse hegemonie voorbij zijn – en niet snel zullen terugkeren, ook al neemt de maatschappelijke kritiek op de dominantie van ‘de markt’ toe. De Nieuwe Vakbeweging in de FNV zal een royale kans moeten krijgen tot bloei te komen; daar heeft zij de PvdA – liever nog: de drie partijen van links samen – bij nodig. Dat geldt allemaal ook voor de corporaties, die sinds hun verzelfstandiging te veel aan hun lot zijn overgelaten en door Bos als minister van Financiën zelfs zijn gemaltraiteerd. Ook de ‘nieuwe vrienden’ van de PvdA zijn bij linkse samenwerking gebaat, al was het maar omdat zij soms met andere partijen van links intussen meer bevriend zijn geraakt.

De verhouding van de sociaaldemocratie met de religie en met religieuze genootschappen zal nieuwe en grondige aandacht behoeven. Het kan daarbij niet

blijven bij een gemakzuchtig redeneren in termen van ‘godsdienst is privaatzaak’. Moslims, christenen en ongelovigen zijn op gelijke voet welkom in de sociaaldemocratie en hun overtuiging wordt op waarde geschat; dat is de blijvende vrucht van de naoorlogse Doorbraak. Grondrechten als godsdienstvrijheid en vrijheid van expressie moeten in een constellatie van wederzijdse waardering onbekommerd met elkaar kunnen worden geconfronteerd. Verdraagzaamheid is iets anders dan wegstijgen; het is elkaar opzoeken en zo nodig kritiseren. Daar ligt ook de blijvende verdienste van Job Cohen, als burgemeester en als politiek leider van de PvdA in de periode 2010–2012: theedrinken dus.

Maatschappelijk wortelen zoals dat het geval was in gesloten verhoudingen als die van de twintigste eeuw is om tal van redenen niet meer mogelijk. Weinigen zullen het wenselijk vinden, net zo min als de leiders van de Doorbraak het wensten. In Nederland is onder andere dankzij de Doorbraak en later Nieuw Links de rode familie wel erg gemakkelijk opgebroken. Een nieuwe verstandhouding met haar oude en nieuwe familieleden zou de sociaaldemocratie niet alleen helpen kleur in het gezicht en vlees op de botten te krijgen, zij zou zich aldus ook opnieuw weten te constitueren als meer dan een mechaniek van uitsluitend selectie en rekrutering alsmede propaganda. Zo’n mechaniek is te mager.

Bibliografie

In plaats van een uitbundig notenapparaat volgt hier een overzicht van geraadpleegde literatuur ten behoeve van dit hoofdstuk. Daar gaat echter een kort overzicht aan vooraf van die bronnen die ik voor dit stuk meer in hoofdzaak heb gebruikt. Daarbij zal aan het licht komen dat ik – als uitkomst van veertig jaar studeren op de ontwikkeling van de sociaaldemocratie – voor dit verhaal ruimschoots ‘zelfplagiaat’ heb gepleegd. Dat geldt in elk geval voor de analyses van de lokale sociaaldemocratie, waarvoor ik gebruik heb gemaakt van de tekst van een rede gehouden in Maastricht in 1989 (‘Het stille werk van spitten en zaaien’ in: *Lokaal Bestuur*, januari 1990), mijn Wibautlezing uit 2004 en de bijdrage aan het WBS-Jaarboek 2009. Belangrijke aanvulling daarop vormt de dissertatie van Couperus, *De machinerie van de stad* (2009).

Iets dergelijks geldt voor de beschrijving van de periode sedert eind jaren zestig. Daarvoor is geput uit eigen werk in *Intermediair* (‘De ontkerkelijking van het socialisme’, 1990) en uit een toespraak voor de historische kring van de WBS uit 1993, ‘PvdA, van Nieuw Links naar Nieuw Flinks’ (niet gepubliceerd), en

voor de recente historie uit het Vlaamse blad *Sampol* ('Een partij met gebroken benen', 2015).

Voor het onderdeel over de periode tot 1940 heb ik voornamelijk gebruik-gemaakt van het werk van Van Tijn en Knotter (voorgeschiedenis SDAP), van Van Veldhuizen *De Partij* (2015), De Rooijs *De rode droom* (1995) en de dissertatie van Knegtman, *Socialisme en democratie* (1989) over de SDAP in de jaren tussen beide wereldoorlogen. Nuttig waren, naast de biografie van Troelstra door Hagen, de dissertatie van Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid* (2004) en de bundel *'Het moet, het kan! Op voor het Plan!'* (1985) over het Plan van de Arbeid en zijn totstandkoming, samengesteld door, onder anderen, Jansen van Galen.

Voor de bezettingsperiode heb ik mij verlaten op het deel van de Dreesbio-grafie van Daalder over de periode 1940-1948, De Keizers *De gijzelaars van Sint Michielsgestel* (1979) en Banks *De Nederlandse Volksbeweging* (1978). Voor de naoorlogse periode waren richtinggevende werken: *In dienst van het gehele volk* (1990) door Bank en anderen geschreven, *Van brede visie tot smalle marge*, eveneens van Bank en anderen, het door Schaper en anderen geschreven *Het verbleekte ideaal* (1982) en de bundel *Wetenschappelijk socialisme* (1982) door Peper en anderen.

Voor de jaren zestig is het niet meer zo eenvoudig zich te verlaten op 'standaardliteratuur'. Voorts ben ik – zeker sedert de jaren tachtig – deelnemer geweest aan de ontwikkeling van de PvdA. Ik heb mij als het gaat om die periode laten oriënteren door het buitengewoon knappe en verhelderende proefschrift van Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw* (1995). Belangrijke bron is en blijft de dissertatie van Van Praag, *Strategie en illusie* (1990).

Als het om de rode familie ging, was bovendien het veertiende, door Krop en anderen geredigeerde WBS-jaarboek *De toekomst van de vakbeweging* (1993) van groot belang en vooral de beschouwing van Vos daarin over sociaaldemocratie en vakbeweging. Over de vakbeweging, vooral in de meest recente jaren, heb ik mij voorts laten oriënteren door De Beers Amsterdamse oratie *Tien geboden voor de vakbeweging* (2003). Voor de andere 'familieleden', oud en nieuw, verwijs ik naar de lijst hieronder. Dat geldt ook voor de meer algemene en vergelijkende literatuur over het politieke partijwezen. Over migratie en integratie heb ik er bij weinigen meer van begrepen dan bij Arib's *Couscous op zondag*.

Koks Den Uyl-lezing (1995), waarnaar in het stuk wordt verwezen, is te vinden in de bundel Den Uyl-lezingen, *In het spoor van Den Uyl* (2009). Over het tijdperk-Kok is van belang: De Rooy en Te Velde, *Met Kok over veranderend*

Nederland (2005). Voor de meest recente geschiedenis was een belangrijke bron Kalma, *Links, rechts en de vooruitgang* (2004) en *Makke schapen* (2012).

Geraadpleegd

- K. Arib, *Couscous op zondag. Een familiegeschiedenis* (Amsterdam, 2009).
- J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging (NVB)* (Deventer, 1978).
- J. Bank en S. Temming (red.), *Van brede visie tot smalle marge. Acht prominente socialisten over de SDAP en de PvdA* (Alphen aan den Rijn, 1981).
- J. Bank e.a., *In dienst van het gehele volk. De Westeuropese sociaal-democratie tussen aanpassing en vernieuwing 1945-1950* (Amsterdam, 1987).
- P. de Beer, *Tien geboden voor de vakbeweging* (inaugurele rede Universiteit van Amsterdam), (Amsterdam, 2004).
- P. de Beer, 'Dutch trade union confederation in crisis', in: *Transfer*, 19 (2013), 1, 129-132.
- J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan den Rijn, 1974).
- J.Th.J. van den Berg, 'Het miskende tijdvak: de eerste twintig jaar van de Partij van de Arbeid', in: M. Krop e.a. (red.), *Het zevende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1986), 14-42.
- J.Th.J. van den Berg, 'Het stille werk van spitten en zaaien', (in verkorte vorm), in: *Lokaal Bestuur*, 14 (1990), januarinummer, 14-20. (Origineel uitgebracht door afdeling Maastricht van de Partij van de Arbeid, 1990, maar niet meer verkrijgbaar.)
- J.Th.J. van den Berg, 'De ontkerkelijking van het socialisme', in: *Intermediair*, 26 (1990), 24, 1-9.
- J.Th.J. van den Berg, 'Een geschiedenis van grote vraagstukken, grote noden en grote mannen en vrouwen', in: idem e.a. (red.), *De SVR 40 jaar: einde van een tijdperk, een nieuw begin?* (Deventer/Zoetermeer, 1992), 29-46.
- J.Th.J. van den Berg, *Wat staat er op het spel? Beginselen vanuit gemeentelijke gezichtshoek. Negende Wibautlezing* (Amsterdam, 2004).
- J.Th.J. van den Berg, 'Sociaal-democratie, gemeentebestuur en de vloek van de technocratie', in: F. Becker, M. Hurenkamp en P. Tops (red.), *Lokale politiek als laboratorium. In de voetsporen van Wibaut en Drees. WBS Jaarboek 2009* (Den Haag, 2009), 101-117.

- J.Th.J. van den Berg, 'PvdA: een partij met gebroken benen', in: *Sampol*, 22 (2015), 5, 65-72.
- A. Bleich, *Joop den Uyl 1919-1987. Dromer en doordouwer* (Amsterdam, 2008).
- J.C.H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdiens, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam, 2000).
- M. Bovens en A. Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (Amsterdam, 2011).
- M. Brinkman, M. de Keizer en M. van Rossem (red.), *Honderd jaar sociaal-democratie 1894-1994* (Amsterdam, 1994).
- R. de Bruin, *Elastisch Europa. De integratie van Europa en de Nederlandse politiek, 1947-1968* (Amsterdam, 2014).
- S. Couperus, *De machinerie van de stad. Stadsbestuur als idee en praktijk. Nederland en Amsterdam 1900-1940* (Amsterdam, 2009).
- H. Daalder, *Gedreven en behoeftzaam. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1940-1948* (Amsterdam, 2003).
- H. Daalder, *Premier en elder statesman. Willem Drees 1886-1988. De jaren 1948-1988* (Amsterdam, 2014).
- P. van Dam e.a. (red.), *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland* (Amsterdam, 2014).
- R. van Diepen, *Hollanditis. Nederland en het kernwapendebat 1977-1987* (Amsterdam, 2004).
- J. van Galen e.a. (red.), *'Het moet, het kan! Op voor het Plan!' Vijftig jaar Plan van de Arbeid* (Amsterdam, 1985).
- J. Giele, *De eerste Internationale in Nederland. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876* (Nijmegen, 1973).
- P. Hagen, *Politicus uit hartstocht. Biografie van Pieter Jelles Troelstra* (Amsterdam, 2010).
- W. ten Have, *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd, 1940-1941* (Amsterdam, 1999).
- M. Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid. Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland* (Amsterdam, 2004).
- In het spoor van Den Uyl. Den Uyl-lezingen 1988-2008* (Amsterdam, 2009).
- U. Jansz, *Vrouwen ontwaakt! Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet* (Amsterdam, 1983).
- T. Jaspers e.a. (red.), *SER 1950-2010. Zestig jaar denkwerk voor draagvlak. Advies voor economie en samenleving* (Amsterdam, 2010).
- P. Kalma, *Het socialisme op sterk water, veertien stellingen* (Amsterdam, 1988).

- P. Kalma, *Links, rechts en de vooruitgang* (Amsterdam, 2004).
- P. Kalma, *Makke schapen. Over volgzame burgers en vluchtige politiek* (Amsterdam, 2012).
- M. de Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen aan den Rijn, 1979).
- J. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam, 1995).
- P.J. Knegtmans, *Socialisme en democratie. De SDAP tussen klasse en natie, 1929-1939* (Amsterdam, 1989).
- A. Knotter, ‘Van “defensieve standsreflex” tot “verkoopkartel van arbeidskracht”. Twee fasen in de ontwikkeling van de Amsterdamse arbeidersvakbeweging (ca. 1870 – ca. 1895)’, in: *TvSG*, 19 (1993), 1, 68-93.
- A. Knotter, ‘Transnational Cigar-Makers: Cross-Border Labour Markets, Strikes, and Solidarity at the Time of the First International (1864-1873)’, in: *IRSH*, 59 (2014), 409-442.
- W. Kok e.a., *Bewogen beweging. Sociaal-democratie als program en methode* (Amsterdam, 1988).
- R. Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht, 1995).
- R. Koole, *Mensenwerk. Herinneringen van een partijvoorzitter, 2001-2007* (Amsterdam, 2010).
- M. Krop, *Aan vrijheid gebonden. Sociaal-democratie, mensenrechten en buitenlands beleid* (Deventer, 1987).
- M. Krop e.a. (red.), *De toekomst van de vakbeweging. Het veertiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1993).
- J.P. Kruijt, *Verzuiling* (Zaandijk, 1959).
- S. de Lange e.a. (red.), *Politieke partijen: overbodig of nodig?* (Den Haag, 2014).
- A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1968).
- B. Mellink, ‘Tweedracht maakt macht. De PvdA, de Doorbraak en de ontluikende polarisatiestrategie (1946-1966)’, in: *BMGN*, 126 (2011), 2, 31-53.
- F. Nypels en K. Tamboer, *Wim Kok. Vijftien jaar vakbeweging* (Amsterdam, 1985).
- A. Peper e.a., *Wetenschappelijk socialisme. Over de plannen van SDAP en PvdA* (Amsterdam, 1982).
- P. van Praag jr., *Strategie en illusie. Elfjaar intern debat in de PvdA 1966-1977* (Amsterdam, 1990).

- M. Prak en J. Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel. Sociaaleconomische geschiedenis van Nederland, 1000-2000* (Amsterdam, 2013).
- P. de Rooy e.a., *De rode droom. Een eeuw sociaal-democratie in Nederland. Een essay en een beeldverhaal* (Nijmegen, 1995).
- P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam, 2002).
- P. de Rooy en H. te Velde, *Met Kok over veranderend Nederland* (Amsterdam, 2005).
- H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam, 1955).
- B.W. Schaper e.a., *Het verbleekte ideaal. De linkse kritiek op de sociaal-democratie* (Amsterdam, 1982).
- M. Sie Dhian Ho, *Van Waarde. Sociaal-democratie voor de 21e eeuw* (Amsterdam, 2013).
- J. Thomassen, C. van Ham en R. Andeweg, *De mankele democratie. Heeft de democratie haar beste tijd gehad?* (Amsterdam, 2014).
- Th. van Tijn, 'Het sociale leven in Nederland 1844-1875', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden. 12, Nieuwste tijd* (Haarlem, 1977), 131-166.
- B. Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977. Een onderzoek naar de ontwikkeling van een politieke stroming* (Amsterdam, 2002).
- A. van Veldhuizen, *De Partij. Over het politieke leven in de vroege SDAP* (Amsterdam, 2015).
- W. Velema, 'De oudedagsvoorziening in Nederland: toen, nu en in de toekomst', in: M. Krop e.a. (red.), *Het achtste jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1987), 57-90.
- H. Wansink, *Het land van Beatrix. De eerste geschiedenis van hedendaags Nederland 1980-2013* (Amsterdam, 2014).
- Website Parlement en Politiek: www.parlement.com.
- H. Wijfjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam, 2004).
- F. Zuijdam, *Tussen mens en werkelijkheid. Het debat over vrede en veiligheid binnen de PvdA in de periode 1958-1977* (Amsterdam, 2001).

- 49 J.M. den Uyl, 'Heroriëntering van het socialisme', in: *Socialisme en Democratie*, 9 (1952), 5, 273-282; 280.
- 50 W.A. Bongers, *Problemen der democratie. Een sociologische en psychologische studie* (Groningen, 1934).
- 51 Van den Berg, 'Hans Daudt: "politiek commentator van de allerbeste soort"', 30.

De langzame ontworteling van de Nederlandse sociaaldemocratie

- 1 In dit hoofdstuk worden termen als sociaaldemocratie en (democratisch) socialisme door elkaar gebruikt. Vooral oude Doorbraaksocialisten zouden er ernstig bezwaar tegen hebben gemaakt, maar de historische werkelijkheid is er een die geen precieze betekenis meer toekent aan hetzij de ene term, hetzij de andere.
- 2 W. Banning, 'Terugblik', in: *Terugblik en perspectief. Willem Banning 1888-1971* (Baarn, 1972), 7-72; 62.
- 3 Th.J.A.M. van Lier, 'De Weg naar Vrijheid', in: A. Peper e.a., *Wetenschappelijk socialisme. Over de plannen van SDAP en PvdA* (Amsterdam, 1982), 45-59, 48.
- 4 A. Lijphart, *The Politics of Accommodation. Pluralism and Democracy in the Netherlands* (Berkeley, 1968). In de Nederlandse versie wordt minder generaliserend gesproken van 'pacificatiepolitiek': A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1968), 205-219.
- 5 H. Daalder, 'Politici en politisering in de Nederlandse politiek (1974)', in: idem, *Van oude en nieuwe regenten. Politiek in Nederland* (Amsterdam, 1995), 40-72; 65-66.
- 6 Daudt was de eerste die dit onderscheid aldus formuleerde, onder andere ter adstructie van zijn doctrine van 'de uiterste noodzaak'. (Links mag alleen dan meeregeren als niet-links – centrumpartijen en rechts – daartoe niet bij machte is.) H.

- Daudt, 'De ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen in Nederland sinds 1945 (rede KNAW 1980)', in: idem, *Echte politicologie. Opstellen over politicologie, democratie en de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1995), 395-414, 404.
- 7 P. Vos, 'Sociaal-democratie en vakbeweging: één verleden, één toekomst?', in: M. Krop e.a. (red.), *De toekomst van de vakbeweging. Het veertiende jaarboek voor het democratisch socialisme* (Amsterdam, 1993), 21-59, 54.
- 8 J. Lesourne, *Interfutures. Facing the Future: Mastering the Probable and Managing the Unpredictable* (Parijs, 1979).
- 9 'Eerst ga ik aan het werk; daarna gaan we nadenken.' Het citaat is gevonden in: M. van Haegendoren, 'Socialistische hervormingspolitiek in een verdeeld land. België 1945-1950', in: J. Bank e.a., *In dienst van het gehele volk. De Westeuropese sociaal-democratie tussen aanpassing en vernieuwing, 1945-1950* (Amsterdam, 1987), 78-97, 87.

'Gedruisch en gekijf'

- 1 *The Guardian*, 13 augustus 2015.
- 2 *De Volkskrant*, 25 november 2010. Eerder had D. Pels iets dergelijks bepleit: 'Splits de PvdA! De ruimte op links en de noodzaak tot politieke herverkaveling', in: *Socialisme en Democratie*, 66 (2009), 6, 28-34.
- 3 Aldus politiek redacteur Raoul du Pré in *de Volkskrant*, 12 maart 2012.
- 4 Vergelijk, in het bijzonder waar het PvdA-kiezers betreft, F. Becker en R. Cuperus (red.), 'De sociaal-democratische spagaat. Over de electorale en sociologische instabiliteit van de PvdA', in: idem (red.), *Verloren slag. De PvdA en de verkiezingen van november 2006* (Amsterdam, 2007), 19-66.
- 5 H.-P. Kriesi e.a., 'Globalization and the transformation of the national political